

УДК 321.01:342.4(477)

З історії українського конституціоналізму (1990-2004 рр.): досвід, який потрібно врахувати

М.В. ТОМЕНКО

Київський національний університет ім.Т.Шевченка, м. Київ, Україна,
E-mail: sashasprinter@i.ua

Авторське резюме

Проаналізовано закономірності конституційного процесу сучасної України в період 1990-2004 р.р. Зроблено висновок, що при прийнятті Конституції 1996 р. повною мірою не були враховані історичні уроки та помилки конституційного процесу, завдяки чому на перший план висунулися проблеми зовнішньополітичні, власне політичні, але не правові. Крім того, при прийнятті Конституції найважливішу роль відігравали зобов'язання перед Радою Європи, ймовірна російська загроза після перемоги комуністів на виборах президента, намагання подолати роль аутсайдера в конституційному процесі серед країн колишнього Радянського Союзу.

Загалом слід виділити закономірності конституційного процесу цього періоду. По-перше, в українському конституціоналізмі Конституція здебільшого розглядалася як політичний та ідеологічний, а не інституціонально правовий документ. По-друге, в основні періоди активізації конституційного процесу відчувався значний зовнішній вплив, в умовах зменшення уваги до внутрішніх потреб. По-третє, ретельний аналіз українського конституційного процесу дозволяє констатувати, що завжди переважала політична кон'юнктура. Відтак, вдосконалення чинної редакції Конституції має відбуватися за умов домінування інституціонально-правової складової над політичною. Лише в цьому разі Конституція з політико-ідеологічного документа перетвориться на правовий.

Ключові слова: конституціоналізм; конституційний процес, політичний ризик, політичний компроміс, конституція, етапи конституційного розвитку, політична кон'юнктура.

On the history of ukrainian constitutionalism (1990-2004): experience to be accounted for

M.V. TOMENKO

T. Shevchenko national university of Kiev, Kiev, Ukraine, E-mail: sashasprinter@i.ua

Abstract

The paper studies the regularities of constitutional process of modern Ukraine for the period of 1990-2004. It concludes that while adopting the Constitution of 1996 the history lessons and mistakes were not fully learned and taken into account. As a result the focus was shifted from legal to external political issues. Besides, the commitments for the European Council, possible Russian threat with the winning of communists at the presidential elections, attempts to overcome an outsider role in constitutional process among the post-soviet countries played the most important part for adoption of the Constitution.

In general, the following regularities for the constitutional process of that period could be distinguished. Firstly, the Ukrainian constitutionalism considered a Constitution mostly as political and ideological, rather than institutional and legal document. Secondly, the main periods of the constitutional process activation were marked with a considerable external influence, while lessening the attention to internal issues. Thirdly, a comprehensive analysis of the Ukrainian constitutional process shows that political issues always prevailed. Therefore the development of the current Constitution has to be done under the predominance of the institutional and legal constituent over the political one. Only under that condition the Constitution will transfer from political and ideological to a legal document.

Key words: constitutionalism; constitution process, political risk, political compromise, constitution, periods of constitution development, political issues.

Постановка проблеми. Нині в Україні триває процес конституційної реформи. Втім, історично конституційний процес у нашій державі перебував під впливом політичних чинників, які негативно впливали на змістовні характеристики Основного Закону держави. Відтак, актуальність нашої публікації обумовлена необхідністю виявлення і концептуального осмислення та пояснення політичних ризиків з метою покращення якості конституційного процесу в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Політич-

ні аспекти конституційного процесу, а також ризики, які пов'язані з цим процесом, досить ґрунтовно висвітлювалися дослідниками українського конституціоналізму (В. Шаповал, Л. Юзьков, Ю. Тодика, В. Тацій, С. Головатий, В. Журавський, А. Засць, Ю. Шемшученко, А. Крусян, І. Куненко, І. Словська). Описуючи історію конституційно-правового становлення української державності, розвиток конституційних інститутів, більшість з них вказували на відсутність системного наукового підходу до питання конституційних змін у політичних

колах, фактичну відсутність потреби політиків у науково обґрунтованій теорії та практиці, у фахівцях – політологах, юристах, суспільствознавцях загалом.

Таким чином, метою дослідження є визначення та аналіз закономірностей конституційного процесу сучасної України в період 1990-2004 рр., що може слугувати підґрунтям для покращення якості конституційного процесу на сучасному етапі. У результаті цього можливе вироблення теоретичних підстав використання ризиків для розвитку конституційного процесу, для вдосконалення системи влади і досягнення необхідного балансу всередині неї.

Вже на початку політичної боротьби за проголошення незалежності України постало питання розробки нової Конституції. Партії, громадські організації, починаючи з передвиборчої кампанії до Верховної Ради України (листопад-березень 1990 р.), акцентували увагу на необхідності розробки та прийняття нового Основного Закону як важливого атрибуту суверенної держави. Процес створення нової Конституції від часу прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. можна поділити на декілька етапів [1]. Перший етап започаткований Декларацією про державний суверенітет України. В ній, зокрема, вказано, що Декларація «є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод» [2]. Декларація також визначала необхідність побудови України як суверенної, національної, правової і демократичної держави. Наступним етапом конституційного процесу стало схвалення Верховною Радою Концепції нової Конституції України 19 червня 1991 р. Концепція вперше в історії українського конституціоналізму визначила фундаментальні (методологічні) засади Основного Закону. Незважаючи на те, що Концепція була схвалена до проголошення незалежності України, більшість підходів цього документа залишалися визначальними для подальшої конституційної діяльності. Початком третього етапу нинішнього конституційного процесу в Україні слід вважати 1 липня 1992 р. Саме тоді Верховна Рада України ухвалила постанову про винесення першого проекту Конституції України на всенародне обговорення. Під час конституційної дискусії, що тривала протягом 15 липня – 1 листопада 1992 р., було внесено 47 тисяч пропозицій та зауважень до проекту Конституції України (детальніше див.: [3]). Наслідком сесійного обговорення була публікація уточненого проекту Конституції України, оприлюдненого в пресі 26 жовтня 1993 р. У період від 26 жовтня 1993 р. реальний конституційний процес України було призупинено. Питання про підготовку Конституції жодного разу не вносилося до порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України чи навіть постійних

комісій. Конституційна комісія практично самоті відчувалася.

Водночас у громадських та наукових колах конституційна дискусія тривала: проводилися науково-практичні конференції, «круглі столи», семінари вчених-юристів тощо. Важливим на цьому етапі є те, що в процесі розробки проектів Конституції від 1 липня 1992 р. та 26 жовтня 1993 р. відбулося яскраве зміщення акцентів з конституційно-правових на політично-корпоративні. З огляду на впливовість тієї чи іншої групи інтересів, проекти Конституції готувалися або під Президента, або під Голову Верховної Ради. Четвертий період, а разом з ним і відновлення конституційного процесу в Україні, розпочався 10 листопада 1994 р. Верховна Рада України нового скликання ухвалила постанову «Про склад комісії з опрацювання нової Конституції України (Конституційної комісії)». Статус нової Конституційної комісії порівняно з попередньою було змінено з «комісії Верховної Ради» на «тимчасову загальнодержавну комісію». До її складу ввійшли представники всіх суб'єктів законодавчої ініціативи (всього 41 особа).

На першому засіданні Конституційна комісія визначила, що за робочу основу слугуватиме проект Конституції України від 26 жовтня 1993 р., а також взяла до уваги конституційні розробки політичних партій та громадських організацій. Нагадаємо, що конституційна діяльність у цей період характеризувалася політичним протистоянням між більшістю Верховної Ради та Президентом України. За таких умов виникла ідея прийняття законопроекту у формі малої Конституції на перехідний період. Для реалізації цього задуму Леонід Кучма вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Більш як піврічна парламентська та суспільно-політична дискусія завершилася підписанням Конституційного Договору між Верховною Радою та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 р. Договір містив нормативно визначену логіку подальшого конституційного процесу. Документ також зафіксував положення про необхідність створення умов для прийняття нової Конституції в термін не пізніше одного року з дня підписання цього Договору. Але головне – «Конституційний Договір став виявом доброї волі сторін, результатом взаємних поступок і компромісів» [4, с. 331], що створювало умови для уникнення жорсткого протистояння між Президентом та Верховною Радою.

Після цього конституційний процес в Україні набув прискорення. Робоча група Конституційної комісії, до якої входили переважно науковці, рекомендовані Президентом України,

підготувала проект Конституції від 15 листопада 1995 р. На засіданні Конституційної комісії 23 листопада 1995 р. проект Основного Закону України було схвалено більшістю голосів. Цей проект Конституції України від 15 листопада 1995 р. за формою і за змістом при порівнянні виглядав близьким до Конституції Російської Федерації. Цей текст та Конституцію РФєднала ідея закріплення інституту президентства як домінуючого в політичній системі, а також перетворення парламенту фактично на декоративну представницьку структуру за фактичної ліквідації системи місцевого самоврядування. Пропонувався документом і двопалатний парламент. Під час конституційної дискусії прихильники двопалатності взяли на озброєння низку аргументів, серед яких і декларація про те, що наявність двох палат у парламенті – основна ознака демократичного політичного режиму. Але це було не зовсім коректно – бікамералізм аж ніяк не є суттєвою ознакою демократичної організації суспільства. Так, лише в Західній Європі 12 країн (не враховуючи так званих країн-карликів) з демократичним політичним режимом мають однопалатні парламенти [5, с. 53]. Загалом же, для сучасного світу характерна тенденція до зменшення кількості двопалатних парламентів. Незважаючи на спроби політичного і псевдонаукового обґрунтування документу, проект Конституції України від 15 листопада в цілому не відповідав засадам демократичної організації влади та суспільства, що спричинило його серйозну критику на засіданні Конституційної комісії. З метою доопрацювання документа і було сформовано нову підкомісію Конституційної комісії. На цю підкомісію покладалося завдання підготувати проект, узгоджений між представниками Президента України, Верховної Ради України, Верховного суду України, Вищого арбітражного суду. Такий проект був оприлюднений через три місяці – 24 лютого 1996 р.

У порівнянні з вищезгаданим проектом Конституції документ від 24 лютого мав низку позитивних змін, зокрема суттєві уточнення внесено до преамбули та розділів I «Загальні засади», VII «Прокуратура» та X «Автономія Криму». У новому проекті закріплювалася унітарна форма державного устрою, символіка держави, визначався характер утворення країни на підставі здійсненого українською нацією права на самовизначення, уточнялась присяга Президента та вводилася присяга для всіх членів Національних Зборів та багато іншого. Водночас у частині, яка стосується організації державної влади та місцевого самоврядування, проект не зазнав суттєвих змін. У документі знов закріплювалися переважно авторитарний тип політичного режиму, президентська форма правління, унітарна форма державного устрою з практичною ліквідацією системи місцевого самоврядування. Окрім зазначеного, в проект

вже потенційно закладалися ризики, пов'язані з процедурними питаннями, відсутністю балансу влади і чіткими авторитарними тенденціями у всіх сферах. Проектом Конституції від 24 лютого 1996 р. передбачалося впровадження сильного інституту президентства, але з ослабленим парламентом та фактично залежною від виконавчої влади судовою системою. Через існування численних політичних ризиків, закладених у проект, було необхідне подальше серйозне опрацювання і вдосконалення тексту Основного Закону України. Водночас зазначимо, що мотивація необхідності якнайшвидшого прийняття Конституції з огляду на часові обмеження виглядала безпідставною. Коли йшлося про Конституційний Договір, то його дія закінчувалася не 8 червня 1996 р., а моментом ухвалення нової Конституції. Щодо рекомендації Ради Європи у річний термін до 8 листопада ухвалити нову Конституцію, то прийняття законопроєкту в такій недемократичній редакції виглядало небезпечнішим, ніж подальша робота над його вдосконаленням.

З появою й опублікуванням проєкту Конституції від 11 березня 1996 р. конституційний процес в Україні вийшов за межі парламентської зали й викликав значний резонанс у владних, партійних, аналітичних колах. У Верховній Раді дискусії набрали гострої форми: вони висвітлили моменти протистояння між Президентом і парламентом та між політичними силами, що принципово не зійшлись поглядами щодо того, в якому вигляді і як швидко ухвалювати Основний Закон держави. У проєкт від 20 травня 1996 р., доопрацьований тимчасовою спеціальною комісією Верховної Ради, вже було внесено чимало суттєвих змін. Вони стосувалися повноважень і статусу парламенту (Народної Ради України), місця та повноважень уряду, місцевих державних адміністрацій, посилено роль судової влади, повноваження органів місцевого самоврядування тощо. Отже, новий проєкт у частині організації державної влади і місцевого самоврядування було суттєво змінено. Значний внесок у розробку цього проєкту зробили й недержавні експертні організації [6]. Більше половини зауважень, представлених експертами, були прийняті цілком або у значній мірі враховані. Цей документ, за умови подальшого доопрацювання Верховною Радою, мав усі підстави для прийняття його за основу. Попри всі позитиви, в тексті залишились деякі недоречності. Це – непродуманість функціонування систем співдії та противаг по осі Президент – Народна Рада, Президент – Прем'єр-міністр, органи місцевого самоврядування – місцеві державні адміністрації. Потребував проєкт також і деякого термінологічного доопрацювання, усунення низки невитлумачених та двозначних правових положень, особливо в частині кадрових призначень. Під час подальшої парламентської дис-

кусії було також внесено низку змін до проекту та прийнято проект Конституції у першому читанні 4 червня 1996 р. За нього проголосували 258 народних депутатів. За таких умов Президент України за підтримки Ради національної безпеки і оборони й Ради регіонів висловив своє несприйняття зміни деяких положень проекту. З метою збереження законопроекту в редакції від 11 березня 1996 р. Леонід Кучма підписав Указ про проведення всеукраїнського референдуму 25 вересня 1996 р. саме за текстом цього проекту Конституції.

Таке рішення викликало неоднозначну реакцію в суспільстві. Низка громадсько-політичних організацій та органів місцевого самоврядування висловили стурбованість з приводу можливих наслідків такого рішення. Зокрема, Київська міська Рада народних депутатів підготувала рішення про нефінансування організаційних заходів із підготовки референдуму. Підставами такого стану речей була правова необґрунтованість президентського кроку, оскільки, згідно з Конституційним Договором та Законом «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», рішення стосовно проведення референдуму мало б легітимний характер лише за умови підтримки його Верховною Радою. З другого боку, винесення на всенародне схвалення проекту від 11 березня 1996 р. в той час, коли у першому читанні було прийнято законопроект від 4 червня 1996 р., виглядало, щонайменше, нелогічно і з політичної точки зору. За таких обставин парламентарії продовжили обговорення проекту Конституції в другому та третьому читанні й ухвалили Основний Закон України 28 червня 1996 р. Саме в цей день завершився черговий етап конституційного закріплення інститутів сучасної Української держави.

Згідно з ухваленою Конституцією, Україна визначена як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. За формою державного устрою – унітарна держава з застереженням адміністративно-територіальної автономії для Республіки Крим. За формою державного правління – президентсько-парламентська республіка. Система місцевого самоврядування поєднувала елементи громадянської та державної концепцій, тобто інститутами місцевого самоврядування визнано не лише сільські, селищні, міські Ради та їх виконавчі органи, а й районні та обласні Ради. Головний наслідок, з яким пов'язані подальші дискусії щодо Основного Закону і актуалізовані політичні конфлікти, полягав, у першу чергу, в тому, що влада, погодившись на ухвалення Конституції, пішла на політичний компроміс і, відповідно, сприймала Основний Закон лише як документ ідеологічний або політичний, але в жодному разі не як правовий. Слід зауважити, що в тій редакції Конституції повною мірою не були враховані історичні уроки та помил-

ки конституційного процесу, завдяки чому на перший план висунулися проблеми зовнішньополітичні, власне політичні, але не правові, а історична боротьба за Конституцію в Україні виступає радше боротьбою за національну ідеологію, а не за Основний Закон для влади та громадян. Крім того, при прийнятті Конституції найважливішу роль відігравали зобов'язання перед Радою Європи, ймовірна російська загроза після перемоги комуністів на виборах президента, намагання подолати роль аутсайдера в конституційному процесі серед країн колишнього Радянського Союзу.

Аналіз перебігу подій цих етапів конституційного процесу дає підстави стверджувати, що під час ухвалення Конституції було досягнуто високого ступеня політичної легітимності, певного ступеня суспільної легітимності, але залишався достатньо низьким рівень правової легітимності (в сутнісному, а не у формальному вимірі). Пріоритет політики відбивався і в законотворчій діяльності. Крім того, пріоритет політики визначив і перше рішення Конституційного Суду, яке депутати і політики назвали політичним компромісом. Наступні етапи конституційного процесу в Україні вже чітко пов'язані зі сприйняттям Конституції України здебільшого як політичного, а не правового документу. Протягом цього періоду знаходилося багато аргументів, які дискредитували Основний Закон [6-7]. Середи них: процедурні (наголошувалося на «ситуативності», тимчасовості ухвалення Конституції); правові (критикувалася Верховна Рада за несприйняття конституційних актів, але забувалося про недвозначні тлумачення, закладені в самій Конституції); суспільні (апелювання до громадської думки під час обґрунтування ревізії Основного Закону, наприклад, референдум 2000 року); політичні (неоднозначне тлумачення Конституції різними гілками влади з використанням у політичній боротьбі Конституційного Суду). В межах періоду з 28 червня 1996 року до 8 грудня 2004 року також виділяється кілька етапів. Так, на першому етапі (з липня 1996 року до кінця 1999 року) відбувалося формування гілок влади, органів державної влади і місцевого самоврядування в нових конституційних умовах. Посилюється президентська вертикаль, і роль Президента стає більш значною, що врешті-решт стає головним політичним ризиком усього періоду. Другий етап пов'язується зі спробами перегляду основних норм Конституції, що відбувалося з грудня 1999 року до січня 2001 року. Основна характеристика цього етапу пов'язана з посиленням впливу конкретної особи – Л. Кучми, після його обрання на другий термін. З'являється проект змін до Конституції, яким передбачалося впровадження двопалатного парламенту, зменшення кількості депутатів до 300, скасування депутатської недоторканності, розширення можли-

востей для розпуску парламенту з боку Президента тощо. Ключовою подією на цьому етапі був референдум 16 квітня 2000 року. Процедурні аспекти референдуму у поєднанні з маніпулятивним характером питань, поставили під сумнів його легітимність. Крім того, запропоновані зміни до Конституції не підтримала Верховна Рада. З цього часу активно розвиваються політичні дискусії навколо необхідності змін до Основного Закону. Третій етап розпочався після пропозиції Л. Кучми щодо проведення політичної реформи, висловленої 24 серпня 2002 року. Головна ідея цих змін вже полягала в обмеженні повноважень Президента та поступовий перехід до парламентсько-президентської республіки. До обговорення на цьому етапі долучалися експерти і науковці.

На четвертому етапі (з вересня 2003 до квітня 2004) обговорення Конституції стало основним у політичному житті нашої держави. Тодішня опозиція вбачала в політичній реформі наміри збереження влади Л. Кучмою. І знов знаходиться компроміс – цього разу ініціаторів реформи з КПУ та СПУ, що дозволило перенести проект змін до Конституції безпосередньо в парламент. Але 8 квітня тільки 294 депутати за необхідних 300 підтримали запропоновані зміни. На заключному етапі цього періоду (до грудня 2004 року) сталося повернення до політичної реформи. Цей етап також характеризується домінуванням компромісів. Політичні ризики, які виявилися на цьому етапі, були, мабуть, найбільш помітними і загрозливими. Отже, 8 грудня 2004 року було ухвалено в цілому законопроект № 4180 щодо внесення змін до Конституції.

Не викликає сумнівів, що це стало можливим лише через компромісні рішення між владою та опозицією з метою недопущення силового протистояння під час виборів Президента. Одним з найгостріших питань тоді залишався термін введення в дію політичної реформи. В результаті зміни до Конституції набули чинності з 1 січня 2006 року. Ще під час підготов-

ки та прийняття відповідного законопроекту як в політичних, так і в експертних колах виникало багато питань щодо низки ризиків, пов'язаних з неузгодженістю багатьох питань і розподілом повноважень між гілками влади. Але на той час в цьому вбачався єдиний вихід і тому покладену на конституційні зміни функцію було виконано – досягнуто домовленостей, що дозволило уникнути протистояння і зниження політичної напруги в суспільстві. Так чи інакше, чіткі закономірності політичних ризиків, пов'язаних з конституційним процесом у незалежній Україні, вже чітко простежуються і знов повторюються в нинішньому обговоренні змін до Конституції.

Висновки. На основі запропонованого матеріалу можемо зробити кілька важливих висновків стосовно політичних ризиків, присутніх в конституційному процесі нашої держави. По-перше, в українському конституціоналізмі Конституція здебільшого розглядалася як політичний та ідеологічний, а не інституціонально-правовий документ. По-друге, в основні періоди активізації конституційного процесу відчувався значний зовнішній вплив, в умовах зменшення уваги до внутрішніх потреб. Мається на увазі вплив російського чинника, боротьби з радянським минулим, зобов'язань перед Європою тощо. Нарешті ретельний аналіз українського конституційного процесу дозволяє констатувати, що завжди переважала політична кон'юнктура, тобто проекти відповідних змін готувалися «під когось» (чинного Президента, Прем'єр-міністра, лідера політичної сили), що передбачає реалізацію персоніфікованих очікувань щодо подальших перспектив того чи іншого політика. Зрозуміло, що чинну редакцію Конституції необхідно вдосконалювати, однак лише за умов домінанти інституціонально-правової складової над політичною можемо сподіватися, що Конституція з політико-ідеологічного документа перетвориться на правовий. Цього вчать український історичний досвід і світова практика конституціоналізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Юзьков Л. Конституційний процес в Україні: основні віхи і процедура [текст] / Л. Юзьков // Юридический вестник. – 1996. – № 1. – С. 28-29.
2. Декларація про державний суверенітет України прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. – К.: Політвидав України, 1990. – 7 с.
3. Історія української Конституції / Укр. правн. фундація; [Упоряд.: А. Слюсаренко, М. Томенко]. – К.: Право, 1997. – 441 с.
4. Мартинюк Р. Конституційний процес і поділ влади в Україні напередодні укладення Конституційного Договору 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України [текст] / Р. Мартинюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Історичні науки. – 2006. – Вип. 6. – С. 319-332.
5. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм [текст] / В. Шаповал. – К.: Основи, 1993. – 141 с.
6. Томенко М. Уроки новітнього конституційного процесу в Україні [текст] / М. Томенко // Віче. – 2007. – № 13. – С. 20-21.
7. Томенко М.В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України [текст]: монографія / М.В. Томенко. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. – 299 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2015

REFERENCES:

1. *Yuzkov, L.* Konstytutsiinyi protses v Ukraini: osnovni vihy i protsedura (Constitutional process in Ukraine: main milestones and procedure). *Yuridicheskyy vestnik*, 1996, no. 1, pp. 28-29.
2. Deklaratsia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy: pryinyata Verhovoyu Radoyu URSR 16 lypnya 1990 r. (Declaration about State sovereignty of Ukraine, adopted by Verkhovna Rada of Ukraine on July, 16, 1990). Kyiv, 1990. 7 p.
3. Istoryia ukrainskoi Konstytutsii (History of Ukrainian Constitution). Slyusarenko, A., Tomenko, M. Kyiv, 1997. 441 p.
4. *Martyniuk, R.* Konstytutsiinui protses i podil vlady v Ukraini naperedodni ukladennya Konstytutsiinogo Dogovoru 1995 r. mizh Prezidentom Ukrainy i Verhovnoyu Radoyu Ukrainy (Constitutional process and the separation of power in Ukraine before adoption of Constitutional agreement in 1995 between the President of Ukraine and Verkhovna Rada of Ukraine). Ostrog, 2006, no. 6, pp. 20-21.
5. *Shapoval, V.* Zarubizhnyi parlamentaryzm (Foreign parliamentarism). Kyiv, 1993. 141p.
6. Tomenko M. Uroky novitnogo konstytutsiinogo protsesu v Ukraini (Lessons of new constitutional process in Ukraine). *Viche*, 2007, no. 13, pp. 20-21.
7. *Tomenko M.V.* Konstytutsiinyi protses yak poshuk strategichnyh priorytetiv Ukrainy: monografiya (Constitutional process as a search for strategic priorities of Ukraine. Monograph). Kyiv, 2010. 299 p.

Томенко Микола Володимирович – доктор політичних наук, професор
Київський національний університет ім.Т.Шевченка
Адреса: 03680, Київ, пр. Академіка Глушкова, 4д
E-mail: sashasprinter@i.ua

Tomenko Mykola Volodymyrovych – doctor of political sciences, Full Prof.
T. Shevchenko national university of Kiev
Address: 4D, Akademia Hlushkova Av., Kiev, 03680, Ukraine
E-mail: sashasprinter@i.ua